

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻ Ս. ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ՏԱՃԱՐԻ
ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐՊԵՏՈՒՄ*

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Տաթևի վանք, Ս. Պողոս-Պետրոս տաճար, պատկերաքանդակ, Ստ. Օրբելյան, Ստ. Մնացականյան, դիմաքանդակ, վիշապօձ, խորշ, երեսակալ, իշխան, Եղիա վարդապետ:

Նախաբան

Միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային նշանավոր կենտրոններից է Տաթևի վանական համալիրը, որի գլխավոր՝ Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը կառուցվել է վանքի հնագույն վաղմիջնադարյան խարխուլ եկեղեցու տեղում: Պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդմամբ տաճարի կառուցման պատճառը Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Կախկոպոսի տեսիլքն էր, համաձայն որի՝ երազում հրեշտակը քանիցս հրամայել է կառուցել նոր եկեղեցի նախանշելով նրա տեղն ու անունը՝ հին եկեղեցու տեղում, սուրբ առաքյալներ Պողոսի և Պետրոսի անվամբ. «... ի տեսեան հրաման առնու ի հրեշտակէ զհինն ի բաց դնել և նոր առնել սկիզբն շինուածոյ եկեղեցւոյն ... յանուն սուրբ և գլխաւոր առաքելոցն՝ վիմին Պետրոսի և առաքելոյն Պողոսի»¹: Տեսիլքի բովանդակութեան ականջալուր Սյունյաց երևելի իշխանները՝ Փիլիպպեի որդի Աշոտ գահերեց իշխանը, իր կողակից Շուշան իշխանուհին, Գեղարքունյաց տեր Գրիգոր Սուփանը, իսկ Բաղքից Զաքիկը, Տիրոջ հրամանից ոգևորված՝ առատ նվիրատվութիւններ են անում և «սկիզբն առնեն շինուածոյն, և արկանեն հիմն յ344 (895) թուականին Հայոց, ի թագաւորութեանն Սմբատայ Բագրատունւոյ խոստովանողի՝ որդւոյ Աշոտոյ թագաւորի, յիշխանութեան Սիւնեաց Աշոտոյ՝ որդւոյ Փիլիպպէի, ի կաթողիկոսութեանն Հայոց Տեառն Գէորգեայ Գառնեցւոյ, հրամանաւ և կամօք Աշոտոյ, ձեռամբ Տեառն Յովհաննիսի»²: Այսպես, 11 տարի տևող շինարարութիւնից հետո՝ 906 թ., ավարտվում է վանքի գլխավոր ուղղանկյուն հատակագծով, անկյուններում ավանդատուն-խորաններով (թեև միահարկ, սակայն վերնահարկում թաղածածկ թաքստոցներով), մեկ զույգ մույթերով դմբեթավոր եկեղեցու կառուցումը, ի նշանավորումն որի տաճարի հարավային մուտքից՝ ոչ հեռու կանգնեցվում է Ս. Երրորդութեանը նվիրված ճոճվող գավազան-սյունը³:

* Ներկայացվել է 29. IX. 2020 թ., գրախոսվել է 07. X. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 29. I. 2021 թ.:

¹ Ստեփանոս Օրբելյան. Պատմութիւն նահանգին Սիսական (այսուհետ՝ Ստ. Օրբելյան), Թիֆլիս, 1910, էջ 222–223:

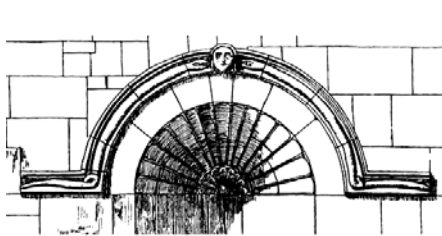
² Նույն տեղում, էջ 224:

³ Այդ մուտքի դիմաց է թաղվել XIV–XV դդ. նշանավոր աստվածաբան, հոգևոր գործիչ Ս. Գրիգոր Տաթևացին, որի գերեզմանին 1787 թ. թաղակապ փոքր դամբարան է կառուցվել, ուր կարելի է մտնել տաճարի ներսից:

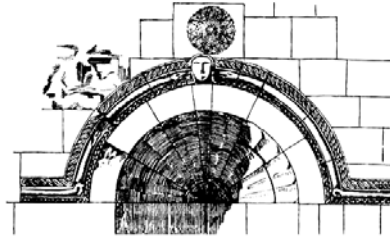
⁴ Ստ. Օրբելյան, էջ 225:

Տաճարի արտաքին քանդակային հարդարանքը

Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարն արտաքին քանդակային հորինվածքի բազմազանությունը առանձնապես աչքի չի ընկնում: Հյուսածո խաչերով, ինչպես նաև մարդակերպ (Ֆիգուրային) ու կենդանական պատկերաքանդակներով է հարդարված հովհարաձև վեղարով պսակված գլանաձև թմբուկը, իսկ պատուհանների կամարակապ երեսակալները հիմնականում ներկայացված են բուսական զարդատարրերով: Հետաքրքրականն այն է, որ տաճարի արևելյան մեծադիր խորշերի, նաև հյուսիսային ու հարավային պատուհանների մեկական երեսակալները հարդարված են հանդիպակաց վիշապ-օձերի, իսկ կենտրոնում՝ դիմաքանդակների համադրությամբ (հարավային պատուհանին միայն դիմաքանդակն է) (գրչանկ. 1—4):

Գրչանկ. 1

Գրչանկ. 2

Գրչանկ. 3

Գրչանկ. 4

Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի՝ վիշապ-օձերով և դիմաքանդակներով զուգակցված երեսակալները⁵:

Տաճարի պատկերաքանդակներին, ի մասնավորի՝ հիշյալ դիմապատկերներին նախկինում հանգամանորեն անդրադարձել է ճարտարապետության դոկտոր Ստ. Մնացականյանը, նախ՝ Սյունյաց ճարտարապետության դպրոցին, այնուհետ՝ Հայկական միջնադարյան աշխարհիկ պատկերաքանդակին նվիրված աշխատություններում⁶: Հեղինակը մանրամասն վերլուծել է ոչ միայն դիմապատկերների քանդակային-հորինվածքային լուծումները (օվալաձև դեմքեր՝ ուղիղ դիմադծերով, նշաձև աչքերով, ճակատներին՝ զարդարուն ժապավեններով, գլարուն մազերով), այլև նկատի

⁵ Արտատպված է՝ Ստ. Մնացականյան. Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 205–207, նկ. 119–121:

⁶ Նույն տեղում, էջ 205–211, նույնի՝ Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX–XIV դարերում, Երևան, 1976, էջ 14–19:

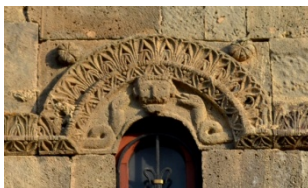
ունենալով լուսապսակների բացակայությունն ու վիշապ-օձերի համատեքստում հանդես գալը՝ դրանք վերագրել է տաճարի կառուցմանը նպաստած Սյունյաց իշխաններին⁷: Այդպիսիք հայտնի են նաև Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու պատկերաքանդակներից (X դար), որտեղ հարավային ու հյուսիսային խաչաթևերի քրվատակին տեղ են գտել երկու տասնյակից ավելի միաշար դիմաքանդակներ, որոնք, ըստ Ստ. Մնացականյանի, կտիտորական բնույթ ունեն և խորհրդանշում են այն անձանց, ովքեր օժանդակել են տաճարի շինարարությունը⁸:

Նկ. 1

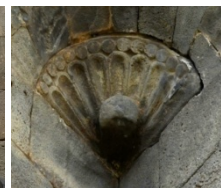
Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի քանդակազարդ երեսակալներն ու արևելյան պատի հարավային խորշի տրոմպի գլխաքանդակը (լուս.՝ Հեղինակի, 2015 թ.):

Կտիտորներին խորհրդանշող միենույն գաղափարն է նաև Տաթևի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի դիմաքանդակների դեպքում: Այսպես, ըստ Ստ. Մնացականյանի, տաճարի արևելյան զույգ խորշերի երեսակալների կենտրոնում պատկերված են աջից Սյունյաց Աշոտ զահերեց իշխանի (որի դիմաքանդակի վերնամասում նաև նրբագեղ վարդյակ է քանդակված⁹), ձախից՝ Շուշան իշխանուհու, իսկ հյուսիսային և հարավային պատուհանների երեսակալներին՝ համապատասխանաբար Գրիգոր Սուփան ու Զազիկ իշխանների դիմաքանդակները (նկ. 1–4): Սրանցից բացի, բավական հոգմահար-

⁷ Ստ. Մնացականյան. Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 206–207:

⁸ Ստ. Մնացականյան. Աղթամար, Երևան, 1985, էջ 45:

⁹ Վարդյակի քանդակային-հորինվածքային լուծումներն անվանի հայագետ Անատոլի Յակոբսոնը գուցադրում է սիրիական մշակույթից հայտնի համանման օրինակների հետ, ըստ որոնց՝ թվագրում է V–VI դդ. (տե՛ս А. Якобсон. Из истории Армянской средневековой архитектуры. III. Татевский монастырь. — «Советская археология», т. IX. М.–Л., 1947, с. 309):

ված մի գլխաքանդակ է պահպանված նաև արևելյան պատի հարավային խորշի տրոմպի սկզբնամասում¹⁰ (նկ. 5)՝ նման VII դարով թվագրվող Սիսավանի, իսկ ավելի ուշ՝ Կոմուրդոյի (964 թ.), Իշխանի (X–XI դդ.) և այլ հուշարձաններից հայտնի խորշային գլխաքանդակներին (նկ. 6–8):

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Գլխաքանդակներ՝ եկեղեցիների արտաքին խորշերի տրոմպների սկզբնամասում. Սիսավան (լուս.՝ Հեղինակի, 2017 թ.), Կոմուրդո (լուս.՝ Դենիս Բելեցկու, 2012 թ.), Իշխան (լուս.՝ Զարուհի Հակոբյանի, 2007 թ.):

Վերջերս արվեստագիտության թեկնածու Զ. Հակոբյանը, անդրադառնալով հայկական միջնադարյան քանդակային արվեստում հայտնի դիմակների ու դիմաքանդակների հորինվածքային լուծումներին, չի շրջանցել նաև Տաթևի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի պատկերաքանդակները և, թեպետ նախընտրել է դերձ մնալ վերջնական եզրահանգումներից, այդուհանդերձ, չնայած լուսապատկերի բացակայությանը, դրանք վերագրել է աստվածային էակների, որոնց ակունքները կարելի է տեսնել անտիկ մշակույթում¹¹:

Այլ է արվեստաբան Լիլիթ Միքայելյանի տեսակետը, որը, հիմք ընդունելով իսլամական ու առաջավորասիական արվեստում հայտնի համանման հորինվածքները, կարծում է՝ տաճարի արևելյան զույգ խորշերի երեսակալներին տեղ են գտել վիշապ-օձերով համակցված կանացի դիմաքանդակներ, որոնք կարող են մեկնաբանվել որպես արեգակի և լուսնի խորհրդանիշներ՝ հիմքում ունենալով հին հայկական տիեզերաբանական պատկերացումներում վիշապ-օձի՝ աշխարհները սահմանադատող ու պահպանիչ էակներ լինելու գործառույթները, իսկ հյուսիսային պատուհանի երեսակալին պատկերված տղամարդու դիմաքանդակը նա հակված է համարելու այլաբանական կերպար¹²: Այսինքն՝ նույնիսկ երկնային լուսատուների՝ արեգակի և

¹⁰ Ստ. Մնացականյան. Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 206–208:

¹¹ 3. А ко п я н. Изображение масок в средневековой скульптуре Армении. – Актуальные проблемы теории и истории искусства, V. Сборник научных статей. СПб., 2015, с. 267.

¹² Լ. Միքայելյան. Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X–XIV դդ. քանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը քրիստոնեական

լուսնի գաղափարը կրելու դեպքում անգամ դրանք բնութագրվում են իրենց բնորոշ պաշտպանիչ էակներ լինելու խորհրդով:

Ասենք նաև՝ Draco բառը լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է ինչպես վիշապ, այնպես էլ՝ օձ, որով էլ պայմանավորված՝ այս երկու կերպարները հաճախ զուգադրվում են միմյանց: Թեպետ քրիստոնեական արվեստում այն առավելապես ասոցացվում է չարը մարմնավորող սատանայի հետ, այդուհանդերձ, նաև խորհրդանշում է պողաբերությունը, իմաստությունն ու ուժը¹³: Օրինակ՝ Տաթևի պատկերաքանդակներում արտահայտված վիշապ-օձերին Ա. Յակոբսոնը բնութագրել է իբրև պաշտպանիչ ու հովանավորող էակների, որոնք հայկական ճարտարապետական հուշարձանների քանդակային հորինվածքում ի հայտ են եկել շատ ավելի վաղ և տարածում գտել միջնադարի վաղ և զարգացած շրջափուլերում (V–XIII դդ.)¹⁴: Հետագայում այդ խնդրին անդրադարձած Ստ. Մնացականյանը ևս կարծում է, որ միջնադարյան հայ քանդակագործությունից մեջ Տաթևի դեռևս IX դարավերջի կտիտորական դիմաքանդակներին կից պատկերված բաց երախներով վիշապ-օձերը կարծես չար ուժերից պաշտպանում են աստվածային հրամանով կառուցված տաճարի մեկենասներին¹⁵: Նկատենք, որ տաճարի արևելյան խորշերի երեսակալներին՝ հանդիպակաց վիշապ-օձերը համակցված են շղթաների վերածված իրենց իսկ լեզուներով, որոնք էլ գոգավորություն կազմած կրում են քննվող դիմաքանդակները:

Եղիա վարդապետի անվանակիր քանդակագարդե քարը

Նշված պատկերաքանդակների հորինվածքային վերլուծության շուրջ այսքան չէինք ծավալվի, եթե փաստագրած չլինեինք նույն Տաթևի վանքում պաշտպանված և ներկայումս տեղի նորաբաց թանգարանում ցուցադրված շինության արտաքին խորշի տրոմպի սկզբնամաս կոթողը (նկ. 9): Այն $0,62 \times 0,35 \times 0,50$ մ չափերով, վերնամասում կամարակապ քանդակագարդե քար է, որն արտաքուստ հարդարված է հովհարածև հենքին պատկերված դիմաքանդակով, իսկ կամարակապ հարթ եզրագոտին արձանագիր է: Այս ուշագրավ ճարտարապետական հարդարատարր-կոթողը վերջին տարիներին ընկած էր վանքի բակում՝ շինաքարերի ու քանդակագարդե այլ բեկորների մեջ և միայն 2019 թ., երբ վանքի հյուսիսային ու արևմտյան պարսպակից տնտեսական և օժանդակ նշանակության որոշ սրահներ նորոգվելուց հետո վերածվեցին թանգարանի, մշտական ցուցադրության համար արևմտյան կողմի սրահում իր արժանի տեղն ունե-

մշակույթի համատեքստում.— Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին (խմբ.՝ Ա. Բոբոխյան, Ա. Զիլբերտ, Պ. Հնիլա), Երևան, 2019, էջ 399:

¹³ Д. Ж. Холл. Словарь сюжетов и символов в искусстве, перевод с английского А. Майкапара. М., 1996, с. 224, 246.

¹⁴ А. Якобсон. Նշվ. աշխ., էջ 311: Նկատենք, որ հայկական ուշմիջնադարյան քանդակային արվեստին ևս բնորոշ է վիշապ-օձի պատկերազրությունը. այդպիսիք հայտնի են Էջմիածնի Մայր տաճարի զանդակատան, Քանաքեռի Ս. Հակոբ եկեղեցու (XVII դ.) և մի շարք այլ հուշարձանների արտաքին հարդարատարրերից:

¹⁵ Ստ. Մնացականյան. Պաշտպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ.— ՊԲՀ, 1970, № 3, էջ 191:

ցավ¹⁶: Չնայած, որ քարի եզրագոտու մասնակի կոտրվածքի հետևանքով արձանագրության որոշ տառեր ոչնչացվել են, այդուհանդերձ, պահպանված հատվածն ինքնին օգնում է վերականգնելու հիշատակված Եղիա (միգուցե նաև՝ Եղիշե) վարդապետի (ճարտարապետ, քարգործ վարպետ) անունը¹⁷:

Փրչանկ. 5

Նկ. 9

Խորշի տրոմպի սկզբնաքարը
(ֆրչանկ. և լուս.՝ հեղինակի, 2020 թ.):

ՁԵՂԻՄՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՅԻՇԵՅԵՔ:

Նախ, ասենք, որ արձանագրության տառաձևերի հնագրական առանձնահատկությունը նկատառելով՝ կոթողը կարելի է թվագրել առնվազն IX–X դդ.՝ դասելով Տաթևի վանքի վիմագրակիր վաղագույն կոթողների շարքը: Թվագրման համար հիմք ենք ընդունել տաճարի արևմտյան պատի հարավային մասում պահպանված շինարարական գույգ վիմագրերի և համաքրիստոնեական Ս. Պանդալեոնի անվանակիր կոթողի արձանագրության հնագրական հատկանիշները¹⁸:

Բացառիկ երևույթ է վարպետի անվան արձանագրումը խորշի տրոմպի եզրագոտուն, ինչը որոշակիացնում է նաև դիմաքանդակի պատկանելիության հարցը, որը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ՝ միևնույն Եղիա վարդապետը: Մեզանում սրա ավելի վաղ օրինակները Ջվարթնոցի տաճարից հայտնի շինարար վարպետների բարձրաքանդակներն են՝ պահպանված տաճարի առա-

¹⁶ Վանքի նորաբաց թանգարանում ցուցադրվում են բազիլիկալ խաչքարերից մեկ տասնյակից ավելի ուշագրավ օրինակներ, տնտեսական նշանակության շինություններին պատկանած քանդակազարդ փայտե դռներ, Տաթևում ընդօրինակված ձեռագրերի պատճեններ, պղնձե արձանագիր պնակների նմուշներ ու մշակութային այլ արժեքներ: Թանգարանի ցուցանմուշների համակարգման գործը մեր խորհրդատվությամբ իրականացրել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի «Ռուբեն Սևակ» թանգարանի տնօրեն Տ. Սևակ քհն. Սարիբեկյանը:

¹⁷ Արձանագրությունը վերծանել ենք 2020 թ. օգոստոսին՝ Տաթևի վանքում և չրջակա հուշարձաններում իրականացրած վիմագրագիտական ուսումնասիրությունների ընթացքում:

¹⁸ Ա. Յ ա Ր Ո Ւ Թ Ի Լ Ն Ե Կ Ն Ս. Ս. Պանդալեոնի (Պանտաղիոն) անունանշանատակամբ նորայայտ վիմագիր Տաթևի վանքից. — «Հայկազեան հայագիտական հանդես» (Բէյրութ), 2017, հ. 15, էջ 557:

ջին հարկաբաժնի պատուհանների եռանկյունաձև հարթության վրա¹⁹ (նկ. 10): Որոշներն այժմ ցուցադրվում են Զվարթնոցի թանգարանում:

XIX դարի տեղագիր Մանուել Միրախորյանի նկարագրության համաձայն՝ վարպետաց պատկերաքանդակների բացառիկությամբ աչքի է ընկնում նաև Վասպուրականի Աղբակ գավառի Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի գավթի շքամուտքը (նկ. 11, 12), որի երկու կողմում «փորագրեալ են վանուց 4 ճարտարապետաց պատկերները մեծութեամբ իւրեանց հասակներուն և իւրաքանչիւր ճարտարապետն իւր գործածած գործիքն ի ձեռին բռնած յարմարական տրիւք կը կենայ...»²⁰: Միրախորյանի նկարագրությունը զարգացնելով ուսումնասիրողները նշում են, որ բացի աշխատանքային գործիքները (թերևս, սրածայր բահեր ու մուրճեր են) ձեռքերին վարպետաքանդակներից՝ սրանց վերևում պատկերված են նաև մեկական բուրվառակիրներ (կամ շղթայակիրներ), իսկ կամարակապ մուտքի վերնամասում Ս. Հովհաննես Մկրտչի գլխաքանդակն է²¹:

Նկ. 10. Յոհան վարպետի պատկերաքանդակը (լուս.՝ Հեղինակի, 2017 թ.):

գում են համալիրը նորոգողների՝ ուստա Շինուրի (°) ու ընկերների, ինչպես նաև ուստա Հակոբի (Յակուբ) անունները՝ թվագրված Հայոց ՌԼԸ (1589) և ՌԽԳ (1594) թվականներով²²:

¹⁹ Բ. Առաքելյան. Հայկական պատկերաքանդակը IV–VII դարերում, Երևան, 1949, էջ 75, նկ. 57, հմմտ. Ս. Բարխուդարյան. Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 27–29, Ստ. Մնացականյան. Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 129, նկ. 16:

²⁰ Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Բ, տեղագրեց Մանուէլ Կ. Միրախորեան, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 76–77:

²¹ Հ. Սուքիաս էփրիկեան. Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 386, Հ. Համազասպ Ոսկեան. Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. Գ, Վիեննա, 1947, էջ 788, Մ. Հասրաթյան. Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք.— Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 34:

²² Վիմագրերի՝ թվային լուսանկարների միջոցով արված մեր նախնական վերծանությունը հետևյալն է. շքամուտքի աջակողմյան պատին՝ «Ուսթայ Շինուր, ընկերօքն / յիշեցէք ի Քրիստոս, / զնորոգող սբ. / եկեղեցուս, / թվին ՌԼԸ (1589)», ձախակողմյան պատին՝ «Ուսթայ / Յակուբ, / յիշեցէք / ի Քրիստոս, / թվին ՌԽԳ (1594)», «Թվին ՌԽԴ (1595)»:

Այսքանով հանդերձ, եղիա վարդապետի անվանակիր դիմաքանդակի գոյությունը Տաթևում չպետք է զարմանք հարուցի, առավել ևս, որ արձանագրություն փաստագրումը, կարծես թե, հիմնավորում է նաև Ստ. Մնացականյանի՝ ժամանակին առաջ քաշած թեզը, այն է՝ դիմաքանդակները լուսապսակ չեն կրում, ինչը հուշում է՝ դրանք խորհրդանշում են աշխարհիկ անձանց և, չնայած նրան, որ անվանական մակագրություններ չունեն, այդուհանդերձ, դրանց՝ կտիտորական նշանակություն ունենալու հանգամանքը կասկածից վեր է²³:

Գրչանկ. 6

Նկ. 11

Գրչանկ. 7

Նկ. 12

Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի վարպետաց պատկերաքանդակները (գրչանկ.՝ Հեղինակի, լուս.՝ Համլետ Հովսեփյանի, 2016 թ.):

Ինչ վերաբերում է տվյալ ժամանակաշրջանում գործած եղիա վարդապետին, ապա հարկ է նշել, որ վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանն իր հայտնի աշխատության մեջ այդ անունով որևէ վարդապետ չի հիշատակում, փոխարենը վիմական ու մատենագրական սկզբնաղբյուրների հիմամբ բավական համոզիչ բնութագրում է վարդապետ բառի գործածական նշանակությունը զարգացած միջնադարում, որը չաղերսվելով վարդապետ բառի հետ՝ տրվում է վարպետ-ճարտարապետներին իբրև կոչում²⁴, որպիսիք հայտնի են Գալձազ վարդապետը՝ Գեղարդավանքում, Վեցիկը՝ Կեչառիսում, Սիրանեսն ու Մոմիկը՝ Վայոց ձորում, Գազանը՝ Նոր Վարազավանքում, Շահիկը՝ Եղվարդում և այլք: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրել, որ հիշատակված եղիա վարդապետը, ամենայն հավանականությամբ, գլխավոր տաճարի եթե ոչ ճարտարապետը, ապա առնվազն պատկերաքանդակների հեղինակն է, քանի որ նորահայտ դիմաքանդակի պատկերագրությունն իր կատարողական արվեստով համանման է վերոնշյալ մյուս չորս պատկերաքանդակներին՝ օվալաձև դեմք, ընդգծված նշաձև աչքեր, ճակատին՝ զարդարուն ժապավեն և այլն:

²³ Ստ. Մնացականյան. Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 206–208:

²⁴ Ս. Բարխուդարյան. նշվ. աշխ., էջ 18–25:

Ավելին, ինչպես վերը նշեցինք, տաճարի արևելյան խորշերից մեկում այսօր էլ նկատելի է հողմահարված գլխաքանդակ, ուստի դժվար չէ կռահել, որ նորահայտ կոթողը, ըստ ամենայնի, ագուցված է եղել հարևան խորշի տրոմպի սկզբնամասում, այսինքն՝ պատկանել է միևնույն Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարին²⁵։ Այս տեսակետի օգտին է նաև այն, որ ներկայումս թանգարանում ցուցադրված կոթողն ու տաճարի արևելյան անգլխաքանդակ խորշի տրոմպի սկզբնաքարը հափերով գրեթե նույնն են, ինչը թույլ է տալիս հավաստել՝ խնդրո առարկա կոթողը սկզբնապես տեղադրված է եղել հենց արևելյան պատի հյուսիսային խորշում (նկ. 13, 14)։ Իհարկե, չենք բացառում նաև այն վարկածը, որ տաճարի արևելյան պատը, բացի մեծադիր զույգ խորշերից, նախապես հարդարված է եղել ճակտոնային մասում արված ավելի փոքր ու բարձրադիր ևս մեկ խորշով, որտեղ էլ կարող էր ագուցված լինել եղիա վարդպետի անվանակիր կոթողը։ Արտաքուստ եռախորշ հորինվածքի լավագույն օրինակը VII դ. թվագրվող Գառնահովիտի Ս. Գևորգ տաճարն է²⁶։

Մատենագրությունից հայտնի է, որ Տաթևի վանքը բազմաթիվ երկրաշարժերի «ականատես» է եղել և երբեմն լուրջ վնասներ կրել։ Դրանցից առավել ուժգինը Գանձակի 1138 թ. երկրաշարժն էր, որը, ըստ Ստ. Օրբելյանի, հիմնահատակ է արել վանքը. «եղև շարժն Գանձակայ ի 587 (1138) թուականին, և դողաց երկիր ի հիմաց, և գմբէթն մեծ եկեղեցւոյն ի Տաթև բոլորապայր շրջեկաւն թռեաւ և անկաւ ի վերայ սուրբ Գրիգորոյն եւ գաւթին, որ ի դրանն կայր. և փոյց առ հասարակ»²⁷։ Հուշարձանախմբի կառույցները վերականգնվել են միայն XIII դ. վերջին տասնամյակներին։ Այդ և հետագա ժամանակաշրջանում, ինչպես նկատել է նաև վիմագրագետ Սուրեն Սաղումյանը, բազմաթիվ արձանագիր բեկորներ ու խաչքարեր օգտագործվել են տարբեր շինությունների շարվածքում կամ՝ որմերի լիցքի մեջ։ Սրա ապացույցը 1931 թ. հերթական ուժգին երկրաշարժից տասնամյակներ անց՝ 1970–1980-ական թվականներին Տաթևի վանքում իրականացված շինարարական աշխատանքներն են, երբ տեղի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ, որմերի լիցքի թանձր

²⁵ Արտաքին զույգ խորշերով է հարդարված նաև վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (բացառությամբ արևմտյան պատի)՝ կառուցված 1087 թ. Սյունյաց Գրիգոր եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ։ Տեղում խորշերի ուսումնասիրությունն ու չափազրումը թույլ է տալիս արձանագրել, որ խնդրո առարկա կոթողն այս եկեղեցուն պատկանել չէր կարող։

²⁶ Ա. Մ ա ն ու չ ա ը յ ա ն. Գառնահովիտ. Սբ. Գևորգ եկեղեցի, Երևան, 2020, էջ 8։

²⁷ Ստ. Օրբելյան, էջ 340։ Երկրաշարժերի տարեգրությունից պարզվում է, որ Տաթևում երկրաշարժեր են գրանցվել նաև 1308, 1406, 1668, 1931 թթ., սակայն սրանցից կործանարարը Գանձակի 1138 թ. երկրաշարժն էր [տե՛ս Լ. Բ ա ը ս ե ղ յ ա ն. Պատմագրական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի մասին (հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարի սկիզբը), Երևան, 1995, էջ 55–56]։ Այդ երկրաշարժի մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին, որը երկրաշարժի տարեթիվ է նշում «Հայոց ՇՁԸ», այսինքն՝ 1139 թ. (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 117)։

շերտից հանվել են 6 խաչքար (այդ թվում՝ արձանագիր) և այլ քանդակազարդ բեկորներ²⁸։ Մեր կարծիքով, եղիա վարդապետի անվանակիր քարը տեղահանվել է դեռևս 1138 թ. երկրաշարժի հետևանքով և օգտագործվել այլ շինությունների շարվածքում կամ նույնիսկ լիցքի մեջ։ Ենթադրելի է, որ XIII դարավերջին վանքում իրականացված շինարարական-բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ, տաճարի արևելյան պատը մասնակի վերակառուցվել է, իսկ հյուսիսային խորշի տրոմպի սկզբնաքարը փոխարինվել է նորով՝ առանց գլխաքանդակի, հենքում հովհարածև քարով։

Նկ. 13

Նկ. 14

Եղիա վարդապետի անվանակիր քարի հավանական տեղը՝
Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արևելյան պատի հյուսիսային խորշում
(լուս.՝ Հեղինակի, 2020 թ.)։

Արդ, իսկ ո՞ւմ կարող էր խորհրդանշել նույն արևելյան պատի հարավային խորշի տրոմպի սկզբնամասում պահպանված հողմահար գլխաքանդակը։ Կարծում ենք, որ եթե հետևելու լինենք Ստ. Մնացականյանի՝ միանգամայն տրամաբանական թվացող վերլուծությանը, թե, իբր, պահպանված դիմաքանդակները խորհրդանշում են Ստ. Օրբելյանի հիշատակած չորս կտիտորներին՝ Աշոտ գահերեց իշխանին, Շուշան իշխանուհուն, Գրիգոր Սուփան և Զագիկ իշխաններին, իսկ խորշերի տրոմպներից մեկին եղել է վարդապետ Եղիայի դիմաքանդակը՝ կից ստորագրությամբ, ապա մյուս խորշում էլ պետք է որ տաճարի կառուցման բուն նախաձեռնողի՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի գլխաքանդակը լիներ նման Սիսավանի տաճարի հարավային պատի աջակողմյան խորշի տրոմպի լուսապսակակիր հոգևորականի գլխաքանդակին (նկ. 6)։ Հովհաննես եպիսկոպոսի անվանակիր գեղաքանդակ խաչքարն ագուցված է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արևմտյան մուտքի վերնամասում՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Զուէր Յովանէս՝ շինող սրբո եկեղեցեացս, Տէր իմ յիշեալ»²⁹։ Վիմագրում եկեղեցի բառի հոգնակի թվով հիշատակումը կարելի է պայմանավորել տաճարի մեկից ավելի խորաններ

²⁸ Ս. Ս ա դ ու մ յ ա ն. Նորահայտ վիմագրեր. — ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, № 1, էջ 94, 96։

²⁹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 14, արձ. 3։

ուենենալու հանգամանքով, որոնցում պատարագի մատուցման առանձին սեղաններ կային, որոնք հաճախ եկեղեցի էին կոչվում³⁰:

Ուսումնասիրողների այն տարակուսանքը, թե տաճարի արևմտյան պատին ևս պետք է որ դիմաքանդակներ եղած լինեին, որոնք ներկայումս քողարկվել են XX դարասկզբին կառուցված զանգակատան ետնամասում³¹, հնարավոր դարձավ որոշակիորեն հստակեցնել: Հարցն այն է, որ տաճարի արևմտյան մուտքի վերնամասի կամարակապ զույգ պատուհանների միջանկյալ հատվածում հստակ տեսանելի է բուսական հորինվածքներով հարդարված բավական լայն գոտին, իսկ ձախակողմյան պատուհանի երեսակալի հին քարերից մեկին նկատելի է փոքր-ինչ վնասված, բայց միաժամանակ պարզունակ մի դիմաքանդակ, որն օղակել է թվացյալ վիշապ-օձը: Ենթադրելի է, որ նույնպիսին եղել է նաև աջակողմյան պատուհանի երեսակալին, որը ներկայումս փոխարինված է պարզունակ երեսակալով: Թե ի՞նչ խորհուրդ կարող էին կրել արևմտյան պատի դիմաքանդակները (համենայն դեպս դրանցից մեկը), առայժմ դժվար է ասել, քանի որ լիովին տեսանելի չեն: Հստակ է այն, որ դրանք ևս դիմաքանդակային արվեստին տիրապետող վարպետի ձեռակերտը պիտի լինեն, որոնք դարձյալ համադրվել են վիշապ-օձի արդեն իսկ Տաթևի դպրոցին բնորոշ պատկերազրույթյամբ:

Եզրակացություն

Ամփոփելով արձանագրենք. Տաթևի վանքի թանգարանում ներկայումս ցուցադրված շինություն արտաքին խորշը պսակող տրոմպի քանդակազարդ սկզբնաքարը, ըստ ամենայնի, ազդեցված է եղել վանքի գլխավոր Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արևելյան որմի հյուսիսային խորշում: Կոթողի նորահայտ արձանագրությունը պարզում է տաճարի ճարտարապետի կամ, որ ավելի տրամաբանական է, պատկերաքանդակների հավանական հեղինակի՝ Եղիա վարդապետի անունը, որի դիմաքանդակն էլ պահպանված է կոթողի կենտրոնում: Փաստելի է, որ այն իր գործառութային ու քանդակային արվեստի բացառիկությամբ IX–X դդ. հայկական քարարվեստի ինքնատիպ նմուշներից է, որի արձանագրությունը վավերացնում և համալրում է հիշյալ ժամանակաշրջանի սակավ հայտնի Սյունյաց ճարտարապետների ու քարգործ վարպետների շարքը ևս մեկով:

Արսեն Հարությունյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրության և Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռագրագիտության բաժնիների ալադ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրություններ՝ հայկական վիմագրություն, միջնադարյան հնագիտություն, ձեռագրագիտություն և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրություն: Հեղինակ է 7 մենագրության (3-ի՝ համահեղինակ) և ավելի քան 70 հոդվածի: ars.vimagraget@gmail.com

³⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Հարությունյան, Հ. Հակոբյան. «Եկեղեցի» և «խորան» բառերի նույնականության դրսևորումը վիմագրերում. – «Տարեգիրք» (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. ԺԱ, Երևան, 2016, էջ 87–96:

³¹ Ստ. Մնացականյան. Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX–XIV դարերում, էջ 15, հմմտ. Յ. А ко п я н. Նշվ. աշխ., էջ 265:

REFERENCES

- Akopyan Z. Izobrazhenie masok v srednevekovoy skulpture Armenii. – Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstva, V. Sbornik nauchnykh statey. SPb., 2015 (In Russian).
- Arakelyan B. Haykakan patkerakandake IV–VII darerum, Yerevan, 1949 (In Armenian).
- Barkhudaryan S. Mijnadaryan hay jartarapetner ev kargorts varpetner, Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Barseghyan L. Patmagrakan vkayutyunnere Haykakan lernashkharhi erkrasharzheri masin (hnaguyn zhamanaknerits minchev XIX dari skizbe), Yerevan, 1995 (In Armenian).
- Divan hay vimagrutyun, pr. II, Gorisi, Sisiani ev Ghapani shrjanner, kazm.՝ S. Barkhudaryan, Yerevan, 1960 (In Armenian).
- Eprikan H. Sukias. Patkerazard bnashkharhik bararan, h. 2, Venetik, 1907 (In Armenian).
- Hasratyan M. Aghbaki S. Bardughimeos vank. – Kristonya Hayastan hanragitaran, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Harutyunyan A. S. Pandaleoni (Pantaghion) anuan yishatakamb norayayt vimagir Tatevi vankits. – “Haykazyan hayagitakan handes” (Beyrut), 2017, h. LE (In Armenian).
- Harutyunyan A., Hakobyan H. “Ekeghetsi” ev “khoran” barezreri nuynakanutyun drsevorume vimagerum. – “Taregirk” (gitakan hodvatsneri zhoghovatsu), h. ZhA, Yerevan, 2016 (In Armenian).
- Kirakos Gandzaketsi. Patmutivn Hayots, ashkhat.՝ K. Melik-Ohanjanyani, Yerevan, 1961 (In Armenian).
- Kholl Dzh. Slovar' syuzhetov i simbolov v iskusstve, perevod s angliyskogo A. Maykapara. M., 1996 (In Russian).
- Manucharyan A. Garnahovit. Sb. Gevorg, Yerevan, 2020 (In Armenian).
- Mikayelyan L. Vishap-odzi kerpape Hayastani X–XIV dd. kandakum. patkeragrutyune ev khorhrdabanakan ezrere kristoneakan mshakuyti hamatekstum. – Vishape hekiati ev irakanutyun sahmanin (khmb.՝ A. Bobokhyan, A. Jilbert, P. Hnila), Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Mnatsakanyan St. Haykakan jartarapetutyun Syuniki dprotse, Yerevan, 1960 (In Armenian).
- Mnatsakanyan St. Pahpanich khorhrdanshannere mijnadaryan hay kandakagortsutyun mej. – PBH, 1970, № 3 (In Armenian).
- Mnatsakanyan St. Zvartnotse ev nuynatip hushardzannere, Yerevan, 1971 (In Armenian).
- Mnatsakanyan St. Haykakan ashkharhik patkerakandake IX–XIV darerum, Yerevan, 1976 (In Armenian).

- Mnatsakanyan St. Aghtamar, Yerevan, 1985 (In Armenian).
- Nkaragrakan ughevorutivn i hayabnak gavars Arevelean Tajkastani, masn B, teghagrats Manuel K. Mirakhorean, K. Polis, 1885 (In Armenian).
- Stepanos Orbelean. Patmutivn nahangin Sisakan, Tiflis, 1910 (In Armenian).
- Saghumyan S. Norahayt vimager. – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutyunneri”, 2001, № 1 (In Armenian).
- Voskean H. Hamazasp. Vaspurakan–Vani vankere, h. G, Vienna, 1947 (In Armenian).
- Yakobson A. Iz istorii Armyanskoy srednevekovoy arkhitektury. III. Tatevskiy monastyr' – “Sovetskaya arkheologiya”, t. IX. M.–L., 1947 (In Russian).

СКУЛЬПТУРНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ХРАМА СВ. ПАВЛА И ПЕТРА В ТАТЕВСКОМ МОНАСТЫРЕ И ИХ ПРЕДПОЛАГАЕМЫЙ МАСТЕР

АРСЕН АРУТЮНЯН

Резюме

Ключевые слова: Татевский монастырь, храм Св. Павла и Петра, скульптурное изображение, Ст. Орбелян, Ст. Мнацаканян, портретная скульптура, дракон-змей, ниша, бровка, князь, вардпет (мастер камня) Егия.

Татевский монастырь – один из известных духовно-культурных центров средневековой Армении. Его главный храм – храм Св. Павла и Петра (895–906) – был построен на месте раннесредневековой полуразрушенной церкви.

Восточные парные ниши храма Св. Павла и Петра Татевского монастыря, а также по одной из бровок северных и южных окон украшены портретными скульптурами ктиторов и рельефными изображениями драконов-змей, символизирующих их защиту (исключение – бровка южного окна). В новооткрытом музее при монастыре выставляется еще один памятник со схожим изображением, на рельефной арке которого сохранилось имя мастера (или архитектора) Егия. На основании палеографических признаков его можно датировать, по меньшей мере, IX–X веками.

Размеры этого памятника, а также скульптурно-композиционные решения свидетельствуют о том, что он является ровесником вышеназванных рельефных изображений Татева и, судя по всему, изначально был вставлен в основании конусообразного трюма северной ниши восточной стены храма точно так же, как сохранившийся выветренный портретный рельеф на схожем участке соседней ниши. Согласно новонайденной памятной надписи, в Татеве работал один из известных мастеров того времени, бывший если не архитектором, то, по крайней мере, автором скульптурных изображений.

Арсен Арутюнян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела эпиграфики Института археологии и этнографии НАН РА и отдела кодикологии Матенадарана им. М. Машица. Научные интересы: армянская эпиграфика, средневековая археология, кодикология и изучение центров книгописания. Автор 7 монографий (3 – в соавторстве) и более чем 70 статей. ars.vimagraget@gmail.com

THE RELIEFS AND THEIR PROBABLE MASTER OF ST. PAUL-PETER TEMPLE OF TATEV MONASTERY

ARSEN HARUTYUNYAN

S u m m a r y

Key words: Tatev monastery, St. Paul-Peter temple, reliefs St. Orbelyan, St. Mnatsakanyan, sculptural portrait, dragon-snake, niche, cornice, prince, vardpet (stonemason), Yeghia.

Tatev monastery is one of the famous spiritual-cultural centers of medieval Armenia, the main St. Paul-Peter (895–906) temple of which was built on the site of an early medieval dilapidated church.

The cornices of the eastern twin niches of the temple, as well as one for each of the northern and southern windows of St. Paul-Peter temple of Tatev monastery, are decorated with ktitor sculptural portraits and with the reliefs of dragon-snakes (except for the southern cornice) symbolizing their protection. In the newly opened museum of the monastery, another monument with a similar sculptural portrait is exhibited, on the relief belt of which the name of stonemason Yeghia (or architect) is preserved. According to the paleography of the letter style, it dates back to at least the 9th–10th cc.

The size of the monument, as well as the sculptural-compositional solutions, prove that it is synchronous to the reliefs of Tatev, and apparently, it was originally placed in the front part of the conical squinch of the northern niche of the eastern wall of the temple, just like the wind-blown head sculpture preserved in the same part of the adjacent niche. According to the newly discovered inscription, one of the famous masters of the time acted in Tatev, who, if not the architect, is the author of the reliefs of the temple.

Arsen Harutyunyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of Epigraphy of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography, the Department of Codicology of Mashtots Matenadaran. Scientific interests: Armenian epigraphy, medieval archaeology, codicology and writing centers. Author of 7 monographs (3 with co-authorship) and over 70 articles. ars.vimagraget@gmail.com